

ЧИ ІСНУВАВ НІЖИН У XIV СТОЛІТТІ?

Проблема виникнення та розвитку середньовічних українських міст завжди була під пильною увагою вітчизняних дослідників. Але, незважаючи на бурхливий поступ історичної науки, мусимо визнати існування чималої кількості «білих плям» у наших знаннях про минуле найдавніших населених пунктів Чернігово-Сіверської землі. Переважна більшість цих «білих плям» припадає на післямонгольський період та литовську добу — від другої половини XII до кінця XVI століття. Брак фактичних відомостей (як археологічного, так і археографічного характеру) до останнього часу дослідники намагалися компенсувати за рахунок узагальнень, запозичених з історії Великого князівства Литовського, або робили висновок, що після монгольської навали 1239—1240 років інтенсивне господарське та культурне життя на теренах степового і лісостепового Лівобережжя на тривалий час занепало.

Не є винятком у цьому плані і стародавній Ніжин, який, як нещодавно довели чернігівські археологи В. П. Коваленко та Ю. М. Ситий, виник на рубежі X—XI століття. Спираючись на результати археологічних досліджень 1989—1990 років та підсумовуючи майже двохстолітню дискусію про першопочатки Ніжина, вони з'ясували, що за часів Києво-Руської держави на території сучасного міста існували дві досить великих фортеці. З певною часткою вірогідності залишки цих двох городищ, виявлених у місцевостях «Ставе місто» та «Городок», можна, на думку дослідників, ототожити зі згадуваними в літописах населеними пунктами Нежатиною Нивою або Нежатином (згадуються відповідно в 1078 та 1135 роках) та Унежежем (1147 р.). Під час розкопок цих пам'яток на великій площі виявлено непошкоджені культурні шари кінця X — початку XIII століття та окремі знахідки озброєння часів монгольської навали. Виникнення стародавнього Ніжина вчені пов'язують з активною містобудівельною діяльністю князя Володимира Святославича, засвідченою літописами під 988 роком. Важливе стратегічне положення міста визначалось тим, що в районі сучасного Ніжина в давнину проходила одна з доріг, що з'єднувала Київ та Переяслав з Черніговом. Оскільки знахідок післятатарського часу (кінець XIII—XIV століття) на цій території не виявлено, археологи стверджують, що ці міста загинули в 1239—1240 роках і протягом кількох століть лишались спустошеними, фактично не існували як населені пункти міського типу.¹

Тривалий час в українській історіографії домінувала думка відомого знавця історії Лівобережної України О. М. Лазаревського про те, що після монгольської навали Ніжин відродився лише на початку XVII століття на місці колишнього давньоруського городища. Лише в 1624 році, після того, як Чернігово-Сіверські землі були приєднані польським королем Сигизмундом III до Речі Посполитої, на місці спорудженої давньоруської фортеці будувється мішний дерев'яний замок.²

І дійсно, документи першої чверті XVII століття, що дійшли до нашого часу, нібито підтверджують думку О. М. Лазаревського. У 1777 році відомий дослідник О. Рігельман опублікував привілей польського короля Сигизмунда III, що був виданий «новозаселеному місту» Ніжину в безезні 1625 року, в якому читаємо: «ознаймвем, иж... городише наше Нежин, в княжестве Черниговском лежашое, теперь новооселое, счастливое з вук неприятельских есть рекуперовано и до панства нашего привернено. Мы, впаത്രючи же тоє городише пограничное новооселое Нежин, будучи на местцу оборонном в валах, не только са-

мые импеты неприятельские здержати. але и границам панства нашего коронным заслоною бѹти может. зычим того зо всех мер. иж бы яко найлепше крепило и умножало. и до озлоби приходило. а за тим потужнейше против неприятелей и наглым небезпечностям оставало».

Польський акт 1624 року про закріплення за містом земельних угідь, наданий ніжинським мішанам польським коронним ревізором Ієронімом Пехановичем, також зазначає: «место Нежин. от многих лет опустошалое. значне за ласкою Божьею растет и щораз людей до него прибывает...».³

З наведених документів добре видно, що являло собою місто Ніжин (а вірніше — спустошене «Ніжинське городище») в першій чверті XVII століття. Незаперечним є вигідне стратегічне положення міста «на месцѹ оборонном» та наявність старовинних оборонних споруд — валів. Цілкові вірогідно, що рештки фортифікацій часів Київської Русі були використані будівничими під час зведення Ніжинського замку.

Інтенсивне заселення відродженого Ніжина вихідцями з середнього Подніпров'я та Правобережної України, а також пожалування його мешканцям міського самоврядування в межах юридичних норм Магдебурзького права, сприяли бурхливому економічному розвитку міста. Документальні свідчення про драматичні події повстання гетьмана Тараса Федоровича, що датуються 1631 роком, незаперечно змальовують Ніжин як досить міцний форпосі національно-визвольної боротьби місцевого козацтва проти польського панування, здатний витримати тривалу облогу кількатисячного коронного війська.⁴

Унікальні відомості про чисельність та устрій ремісничих об'єднань міста першої третини XVII століття дійшли до нас з цехових книг, найдавніша з яких, що містила реєстр братчиків ковальського та ткацького цехів, датується 1634 роком. Приблизно до того ж таки часу відноситься й запровадження славнозвісних ніжинських ярмарків, котрі в другій половині XVII століття перетворили місто на один з найбільших на Лівобережжі осередків посередницької торгівлі.⁵

Провідна роль Магдебурзького права в розвитку міста залишається незаперечною. Права та вольності, що надавалися ніжинським мішанам польськими королями, безумовно, сприяли активному заселенню міста та бурхливому розвитку промислів і торгівлі. Але, закономірно, постає питання: чи були б ці процеси настільки швидкими та інтенсивними, якби відновлення міста на початку XVII століття відбулося справді на порожньому місці?

На превеликий жаль, письмові джерела XV—XVI століття («Список городов, дальних и ближних», «Книга Большому Чертежу» та ін.) не згадують не тільки Ніжин, але й не називають на цій території жодного іншого скільки-небудь значущого населеного пункту. Ці спостереження свого часу, дозволили О. Лазаревському дійти висновку, що територія Ніжинського полку на південь від річок Сейма та Остра «до XVII століття являла собою суцільну пустелю, що розділяла руські та польські володіння». Саме ці міркування дозволили О. Лазаревському та його послідовникам скептично поставитись до повідомлення відомого церковного історика, автора «Историко-статистического описания Черниговской епархии», архієпископа Філарета Гумілевського, який відносив заснування Ніжинського Ветхоріздвяного (Красноострівського) монастиря до XIV століття. За свідченням цього автора, в 1817 році, під час перебудови монастирської церкви Різдва Богородиці під її фундаментом знайдено закладний камінь з написом XIV століття. На жаль, перевірити достовірність цього повідомлення тепер практично неможливо.⁶ Підтримуючи О. М. Лазаревського, думку Ф. Гумілевського вважали безпідставною й нинішні дослідники ніжинської старовини.

Але, на наше глибоке переконання, надто критичний, а інколи й відверто упереджений погляд послідовників «скептичної школи» на історію Лівобережної України литовсько-польської доби вимагає певного уточнення та перегляду з точки зору сучасного стану вітчизняної історичної науки. Значною мірою гіпотеза про незаселеність південної Сіверщини в XIV—XVI століттях була спричинена недостатньою розробкою джерельної бази. Зокрема, що тезу дозволяють спростувати археологічні спостереження останніх років. Так, під час археологічних розвідок 1993 року, організованих працівниками відділу історії Ніжинського краєзнавчого музею, на західній околиці Ніжина в урочищах «Ветхе» (вул. Челюскіна) та «Селище» (вул. Околична) знайдено рештки двох досить великих селищ післятатарського часу. На значній площі зібрано колекцію фрагментів гончарного посуду, що може бути датований другою половиною XIII—XIV ст. Надзвичайно цікавим є той факт, що одне з них розташоване неподалік від рuin знищеного в 1930-х роках Ветхоріздвяного монастиря. На жаль, обстежити територію самого монастиря до останнього часу не вдалось через те, що вона зайнята приватними садибами.

Ці останні знахідки дозволяють по-новому поглянути на досліджуваний період історії краю і дають можливість стверджувати, що після зруйнування міста в 1239—1240 роках мешканці стародавнього Ніжина зберегли своє поселення, хоча й були змушені перебраться під захист лісів та непрохідних остерських та смолезьких боліт, які вприттв підходили до міста із заходу. Не виключено, що в майбутньому на території міста будуть знайдені нові археологічні пам'ятки, що дозволять пролити світло на історію краю цього періоду.

Тривалий час поза увагою дослідників лишалось надзвичайно цікаве письмове джерело, котре, безумовно, подає важливі відомості з історії Чернігово-Сіверської землі в другій половині XIV століття. Йдеться про жалувальну грамоту Київського князя Володимира Ольгердовича князю Юрію Івантичу Половцю-Рожиновському на володіння маєтностями в Київській та Сіверській землях, зокрема в басейнах річок Десни, Остра та Удаю. Враховуючи надзвичайну важливість і унікальність цього джерела, а також його невеликий обсяг, дозволимо собі повністю процитувати його текст: «Владимир Ольгердович, князь Киевский, озаимчем то: Юрий Ивантич за Сквиря, иж его ойчизны бардзо спустошале от неприятелей наших татар, гды воевала орда Заволгска, просил нас, абысь мы ему то ствердили и оседлость при замку дали: двор Соломец в Киеве и землю Святошицку с данию и зе вшистким обавул Сырца. Писан в Киеве 19 января индикта⁴. Мы те ды то вшистко, по предкове дали, ему ствердзали: Славов за вшистким надбрестыньцем и Мышко при Тетереде (Радомишль — О. М.), Рудню и Кочеров за вшистким, Велицв, Охотов, яко ся то ма и землю Святошицку, яко предок его тримал Роман. А в Северу: Рожны за вшистким, Крехово, Осово, Светильново, Бердово, Островец, Букво, Варно, Волзов (Виползов — ?), О. М.), Нежин, Дорогин за вшисткими инными урочистыми пушами в тым отделе, почавши от Десны по Удай и по Остер, и Сосновский отдел также за вшистким, и Высогор, также то отпустить в цудзе реньше зостать ся нема. А отдел его предковский Сквирский, яко предки его Тугорхан, Кариман и иные по них одержали на Роси, по Раставице и Каменице, который звано Сквиря, а тедаз Поветшизна, по предках за вшисткими инными пожитечными местами: Сквиря, Ягнятин, Трилеса, Фвшова (Фастов — О. М.) и иными, то ма, яко свое держать и тым вшистким жона и потомство их, вечными часы держа, тым шафовать, яко сами бендо хтели уживать. В Киеве писан».⁷

Звичайно, не можна сказати, що текст цієї грамоти взагалі не був відомий історикам. Уперше його опублікував в 1853 році польський дослідник Е. Руліківський у книзі «Опис повіту Васильківського» за

польською копією 1568 року, що була видана з канцелярії коронної. У 1864 році текст грамоти передруквав Л. Похилевич, датовавши її 1390-м роком. Пізніше цей документ вивчали історики В. Антонович, М. Володимирський-Буданов, М. Грушевський, П. Клепатський, Ф. Шабulyо та інші. Але від часу першої публікації автентичність тексту грамоти князя Володимира Ольгердовича викликала ряд сумнівів. По-перше, відкривач джерела Е. Рувіковський користувався не оригіналом, а як вже зазначалось, пізньою польською копією. По-друге, навіть поверхове ознайомлення з текстом документа свідчить, що пізніші переписувачі та перекладачі суттєво зіпсували первісний текст. Про це свідчить не лише сумнівне прочитання деяких топонімів та порушення логічного зв'язку в тексті, але й відсутність відповідного для такого роду документів датування. По-третє, закономірний скептицизм з боку дослідників викликало те, що згідно з цією грамотою в другій половині XIV століття обширні Чернігово-Сіверські землі аж до Сосниці («Сосновський відділ») перебували під юрисдикцією київських князів.

Усі вишенаведені фактори і змусили М. Грушевського, котрий неодноразово посилався на цей документ в своїх працях, дійти висновку, що «дійсність цієї грамоти збуджує деякі сумніви» і чекає доказів та підтвердження.⁸

Цікаве дослідження про обставини, за яких грамота Володимира Ольгердовича стала широко відома як юридичний документ, здійснив свого часу В. Антонович. Він з'ясував, що близько 1602—1603 років в Києві розпочався тривалий судовий розгляд справи про повернення маєтностей, в якому позивачами проти заможного шляхтича Василя Ходики виступили київський підвоєвода Ян Аксак та збіднілий остерський боярин Юрій Рожновський, учасник козацького повстання 1596 року, котрий називав себе онуком князя Яцька Половця-Рожиновського. Саме Ю. Рожновський і викрав родинні архіви князів Половців-Рожиновських з комори остерського старости. Серед викрадених документів якраз і фігурували вишезгадувана грамота Володимира Ольгердовича та її підтвердження князем Олельком Володимировичем. На думку В. Антоновича, немає жодних підстав вважати Ю. Рожновського дійсним нашадком занепалого роду Половців-Рожиновських. Але, на думку вченого, існування цього роду та обширні маєтності, котрими володіли його нащадки в Київській та Чернігово-Сіверській землях, можна вважати незаперечними. Адже достовірність цих документів не викликала жодного сумніву або заперечення з боку сучасників. Відповідач та власник маєтностей В. Ходика побудував свій захист не на спростуванні наведених в грамоті відомостей, а на доведенні того, що позивач Ю. Рожновський не має ніякого відношення до роду Половців-Рожиновських.⁹

Так хто ж такі були Половці-Рожиновські, яким чином заволоділи вони землями в Чернігово-Сіверській землі? Родинні перекази князів Рожиновських називають засновником роду половецького хана Тугоркана, котрому пощастило породичатися з Великим Київським князем Святополком Ізяславичем. У 1094 році, учинивши мирову угоду з половцями, київський князь взяв собі за жонку Тугорканову доньку — половецьку княжну. Родинні зв'язки нащадків половецького хана з руськими князями не припинялися й пізніше. У 1117 році на онуці Тугоркана одружився син князя Володимира Мономаха Андрій.¹⁰

Скориставшись родинними зв'язками з київськими князями, син Тугоркана Кариман переселився в Руську землю, охрестився під іменем Льва та поступив на службу до князя Володимира Мономаха. Від свого покровителя, згідно з родинними переказами, він і отримав у володіння ґрунти та маєтності в Подоссі та Сіверщині.¹¹

Той факт, що Половці-Рожиновські володіли маєтностями в Руській землі, не видається неймовірним, оскільки з літописів достеменно

знаємо про тюркську колонізацію південно-руського кордону в XI—XII століттях. Чимало «своїх поганих» в ті часи переходило на службу до київських, чернігівських та переяславських князів та оселялось на руських землях. Літописи згадують «чорних клобуків» в Пороссі, «ковчів» в Чернігівщині та Київщині, «тврпеїв» в Переяславщині та інші тюркомовні «коліна». Вони відігравали важливу роль в суспільно-політичному житті Київської Русі, мали тут не тільки кочовища, але й навіть укріплені міста. З плином часу вони або асимілювалися з місцевим населенням (як це сталося з Половцями-Рожиновськими), або частково відійшли в степи після монгольської навали 1239—1240 років.¹²

Останнім часом ці літописні відомості дедалі частіше знаходять і археологічне підтвердження. Подібні унікальні знахідки мали місце і в Ніжині. Так, в 1961 році на південній околиці міста (вул. Механізаторів), під час риття траншеї під водогін, було раптово знайдено поховання воїна-кочівника в повному військовому спорядженні з конем. Матеріали з поховання, яке датується XII—XIII століттям, були зібрані І. І. Єдомахою і експонуються нині в Чернігівському історичному музеї. У викидах ґрунту тоді знайшли шаблю східного походження з квічним написом та рослинним орнаментом, інкрустованими сріблом та золотом, стремена, елементи кінського оголів'я, шматки кольчуги, вістря стріл, кістяні накладки від лука тощо. На жаль, розкопки тоді не проводились через складні погодні умови, і тепер важко навіть з'ясувати точне місце цієї знахідки.¹³

Таким чином, історичні реалії XII—XIV століть не заперечують генеалогічних переказів про родовід князів Рожиновських. Залишається незрозумілою хронологія розглянутої нами грамоти князя Володимира Ольгердовича, адже датовано її 19 січня «4-го індікту». Традиція рахувати роки «індиктами», або 15-літніми циклами, прийшла на Русь з Візантії. Отже, щоб встановити час написання грамоти, нам треба з'ясувати, коли «4-й індікт» випадав під час князювання Володимира Ольгердовича в Києві.

У дослідників немає єдиної точки зору на початок його княжіння. У 1362 році Великий Литовський князь Ольгерд організував спільний литовсько-руський похід проти монголів. Результатом перемоги литовсько-руського війська в битві на Синіх Водах стало звільнення від влади монгольських ханів Торговиці, Білої Церкви, Звенигорода і великих степових територій Лівобережжя від Києва та Птувля до гирла Дону та Очакова. Саме після цих подій і посадив Ольгерд на київський князівський стіл свого сина Володимира. Переважна більшість дослідників висловлювала думку, що Володимир Ольгердович став київським князем не раніше 1367 року, а можливо, й в 1377 році, після смерті батька. Князував Володимир до 1394 року, коли Вітовт усунув його з Київського столу.

У період з 1362 по 1394 рік «4-й індікт» припадав двічі — на 1366 та 1381 роки. Отже, саме цими роками і можна датувати грамоту. Найбільш ймовірно видається дата — 1381 рік. Цієї точки зору дотримувалися, зокрема, М. Грушевський та Ф. Шабунько. Це датування здається переконливим, адже, на думку більшості дослідників, саме в цей час простежується тенденція до збільшення володінь Київського князівства за рахунок колишніх земель Переяславського та Чернігівського князівств — Посейм'я з волосними центрами Хоробор, Сосниці, замком Остер та його ґрунтами в басейні нижньої Десни. Про досить пізнє включення Чернігово-Сіверських земель до складу Київського князівства свідчать і знахідки скарбів монет Володимира Ольгердовича в Сосниці, Козельці та Вишеньках, які за своїм складом можуть бути датовані саме 80—90-ми роками XIV століття.¹⁴

Таким чином, з точки зору сучасних відомостей з історії Чернігово-Сіверської землі останньої чверті XIV століття, достовірність гра-

моти Володимира Ольгердовича не повинна викликати сумнів, а приналежність Київським князям обширних володінь поміж нижньою Десною, Остром та Удаєм мусить бути визнана історичною реальністю того часу. Нашадки Половців-Рожиновських володіли своїми маєтностями протягом XIV та XV століть. На Київському Правобережжі їм належали грунти між річками Стугною, Тетеревом і Россою з центром — замком Сквир, заснованим Половцями, та населеними пунктами Радомишль, Фастов, Рудня, Ягнятин, Трилеси тощо. На Лівобережжі їм належали землі в басейні нижньої Десни, Снов, Остра та Удаю з містами Ніжином, Басанню, Виковим, Крехаєвим, Дорогинкою, Варвою та замком Рожинов в Остерському повіті з навколишніми селами та угіддями. Татарська навала кінця XV століття завдала господарству Рожиновських великої шкоди, а з середини XVI століття цей рід починає занепадати. Як з'ясував В. Антонович, в 1536 році помер князь Яцько Михайлович Рожиновський, котрий перед смертю заповів опікунство малолітніми дітьми своєму приятелю Івану Немиричу. А вже через 30 років на майно Рожиновських висунули претензії нащадки опікуна.¹⁵

Отже, сукупність письмових та археологічних джерел кінця XIV століття незаперечно доводять існування Ніжина в цей час як одного з населених пунктів Чернігово-Сіверщини. На жаль, лишається нез'ясованою доля міста протягом наступних двох століть. На думку історика П. Клепатського, котрий здійснив спробу реконструкції кордонів Остерського повіту XIV—XVI століть, залучивши матеріали люстрацій 1552 та 1628 років та спогади старожилів про ці кордони «як вони були стародавня». Ніжин в цей час лишався східним форпостом повіту.¹⁶ У XV—XVI столітті, можливо, внаслідок нападів татар та частих військових дій поміж московськими та польсько-литовськими Військами, що точилися за Чернігово-Сіверські землі, місто зовсім занепадо, втративши стратегічне значення, і до самого початку XVII століття зникло зі сторінок літописів та документів. Відбудова Ніжинського замку на місці старого городища за часів Сигизмунда III відкрила нову сторінку в історії тисячолітнього міста.

Література та література:

- 1 Сытый Ю., Коваленко В. Отчет об охранных археологических работах 1990 и 1989 гг. в г. Нежине Черниговской обл. — Чернигов, 1990 — 1991. машинопис // Науковий архів Ніжинського краєзнавчого музею.
- 2 Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Полк Нежинский. — К., 1893 — Т. 2. — С. 51.
- 3 Ригельман О. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі — К., 1994. — С. 177 — 184.
- 4 Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. — М., 1954. — Т. 1. — С. 99 — 100.
- 5 Єршов А. Ніжинські пехи в першій половині XVII в. // Чернігів і Північне Лівобережжя. — К., 1928. — С. 315 — 318.
- 6 Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — К., 1874. — Кн. 4. — С. 67 — 68.
- 7 Похилевич Л. Сказание о населенных местностях Киевской губернии. — К., 1864 — С. 190.
- 8 Грившевський М. Нариси історії Київської землі. — К., 1991. — С. 53.
- 9 Антонович В. Киевские войты Хольки // Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. — К., 1995. — С. 172 — 176.
- 10 Літопис Рвський. — К., 1991. — С. 137 — 140, 178.
- 11 Антонович В. Вказ. праця. — С. 172 — 176.
- 12 Грившевський М. Історія України - Рвси. — К., 1993. — Т. II. — С. 534, 548, 551.
- 13 Кипичников А., Коваленко В. Орнаментированные и подписные клинки сабель Раннего средневековья // Археологические вести. — СПб. — 1993. — № 2 — С. 122 — 134.
- 14 Шабильдо Ф. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. — К., 1987. — С. 82 — 84; Козубовський Г. Київське князівство при Володимирі Ольгердовичі за пам'ятками нумізматики // Старожитності Південної Русі. — Чернігів, 1993. — С. 131 — 137.
- 15 Антонович В. Вказ. праця. — С. 172 — 174.
- 16 Клепатский П. Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. — Одесса, 1912. — Т. I. — С. 285 — 286.